

Федот Трофимович Жилко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ І ЛІНГВІСТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Діалектологія і лінгвістична географія (ЛГ) мають як окремі спільні аспекти, так і аспекти відмінні, котрі співвідносно додатні в дослідженні об'єктів ареального функціонування мови. Діалектологія і ЛГ характеризуються двома спільними аспектами дослідження: структурно-системним і ареальним. У структурно-системному аспекті діалектологія має об'єктом дослідження локальні вияви мови народу як "системи систем"¹. ЛГ у структурно-системному аспекті об'єктами дослідження має ареали локально поширених елементів "системи систем" і ареали її локальних утворень. Вихідною одиницею діалектологічного дослідження в структурно-системному аспекті становить діалектний елемент, ареал котрого визначається за вихідну одиницю дослідження ЛГ. Д і а л е к т н и й е л е м е н т (о д и н и ц я) моделюється як компонент структури певної мікросистеми. А р е а л ь н и й е л е м е н т (о д и н и ц я) моделюється у вигляді географічної проєкції на карту ареалу діалектного елемента (одиниці) у його відношеннях з ареалами інших діалектних елементів. В ареальному аспекті діалектологія має об'єктами дослідження локальні вияви мови народу: говірки, групи говірок, діалекти, групи діалектів і т.д. ЛГ в ареальному аспекті об'єктами дослідження має взаємозв'язки і відношення ареалів діалектних елементів (одиниць) і ареалів різних утворень діалектного поділу мови.

Функціонування мови виявляється розрізненнями її елементів (одиниць) і конструкція. Залежно від сутності відношень розрізнення мовних елементів (одиниць) можна визначити такі їх типи: 1)

¹ Вопросы теории лингвистической географии, ред. Р. И. Аванесов, Москва 1962, с. 10.

структурно-системні 1 2) діалектні. Структурно-системні розрізнення мовних елементів (одиниць) виявляються такими: 1) опозитивні (опозиції); 2) енеопозитивні (протиставля); 3) контрастні.

Опозитивне розрізнення (опозиція) являє собою відношення двох мовних елементів, відмінних домінантними диференційними рисами (ДР) і подібних ієрархієк структури інших їх ДР. Домінантна ДР мовного елемента (одиниці) структурує його як особливе я окреме. У мікросистемах, некорелятивних структурах, домінантна ДР властива тільки даному мовному елементові (одиниці). Неопозитивні (протиставля) розрізнення мовних елементів (одиниць) становлять відношення відмінності їх ДР на основі спільності інших ДР і відмінності ієрархії їх структур. Контраст являє собою відношення відмінності мовних елементів (одиниць), які належать до різних мікросистем одного я того ж рівня мови. Діалектне розрізнення виявляється відмінностями елементів (одиниць), що належать до спільної мікросистеми різних діалектних утворень мови. Ареальне розрізнення становить конструкт узагальнення протиставлень ареалів членів діалектного розрізнення; воно моделюється у вигляді географічної проєкції на карту і виявляється картографічним контрастом зображення.

Діалектний елемент (одиниця) в ареальних виявах становить конструкт поєднання його ареальних відмін - членів діалектних розрізень, яке варто назвати ареальним полем (пор. поняття відповідне явище - соответственное явление Московської лінгвогеографічної школи²). Ареальне поле діалектного елемента являє собою мінімальну одиницю - компонент діалектного простору мови. Діалектний простір мови становить конструкт просторового відображення структурно-системних відношень її діалектних елементів. Діалектний простір мови моделюється в двох типах: 1) простір її локальних мікросистем і їх складників, 2) простір одиниць її діалектного поділу. Простір локальних мікросистем мови моделюється шляхом вичислення їх компонентів по вертикалях ієрархічності і горизонтальних паралельно-

² Русская диалектология, ред. Р. И. Аванасов и В. Г. Орлова, Москва 1964, с. 11-14, а також Вопросы теории...

сті їх структур. Простір одиниць діалектного поділу мови становить вичислення її діалектних одиниць по вертикалях ієрархічності і по горизонталях паралельності їх компонентності в більш складніших діалектних утвореннях. В аспекті ЛГ діалектний простір мови так моделюється в двох типах: 1) ареальний простір локальних мікросистем мови; 2) ареальний простір одиниць її діалектного поділу. Географічна проекція на карту ареальних просторів локальних мікросистем і одиниць діалектного поділу мови становить їх картографічний простір. К а р т о г р а ф і ч н и й п р о с т і р діалектних елементів, локальних мікросистем і одиниць діалектного поділу мови моделюється географічною проекцією на карту їх ареалів по вертикалях ієрархічності і по горизонталях паралельності їх компонентної структури³.

Кожний діалектний елемент (одиниця), як і кожна мовна одиниця, функціонують у двох видах-парадигматичному й синтагматичному. П а р а д и г м а т и ч н и й вид мовного елемента (одиниці) становить конфігуративне, ієрархічне поєднання його диференціальних рис. Конфігурація ДР діалектного елемента, їх ієрархічність відзеркалює ієрархічну конфігуративність ДР=структури мікросистеми, до котрої він належить. У такий спосіб виявляється системно=структурна співвідносність ДР=структури мовного (діалектного) елемента і ДР=структури відповідної йому мікросистеми. Парадигматичний вид мовного елемента (одиниці) становить його загальне (інваріант), синхронно постійне. Синхронно відмінне мовного елемента (одиниці) виявляється його синтагматичними видами в сполученнях з іншими елементами (одиницями). С и н т а г м а т и ч н и й вид мовного елемента (одиниці) виявляється різними модифікаціями в позиціях структури інших, більш складніших мовних елементів (одиниць). Визначається синтагматичний вид мовного (діалектного) елемента змінами його ДР і утворенням позиційно зумовлених (синтагматичних) рис. Синтагматичний вид мовного (діалектного) елемента є його конкретне, одиничне (варіант).

Діалектне розрізнення виявляється в двох різновидах: парадигматичне й синтагматичне. П а р а д и г м а т и ч н е діалектне розрізнення має своїми членами парадигматичні види діалектних елементів; с и н т а г м а т и ч н е

³ Ф. Т. Ж и л к о, Некоторые вопросы картографирования в национальных атласах славянских языков, "Советское славяноведение" 1975, № 3.

діалектне розрізнення - синтагматичні види діалектних елементів. В аспекті ЛГ парадигматичне діалектне розрізнення становить конструкт узагальнення протиставлень парадигматичних ареалів діалектних елементів. Синтагматичне діалектне розрізнення в аспекті ЛГ виявляється як конструкт узагальнення протиставлень синтагматичних ареалів діалектних елементів. Формою свого вияву діалектне розрізнення визначається в двох типах: 1) фронтальне и 2) афронтальне. Фронтальне діалектне розрізнення характеризується лінійністю зіткнення своїх членів, тоді як афронтальне діалектне розрізнення виявляється змішуванням, накладанням ареалів протиставлених діалектних елементів. В аспекті ЛГ фронтальне діалектне розрізнення визначається порівняною чіткістю меж ареалів діалектних елементів, нечіткі ареали характеризують вияви афронтального діалектного розрізнення.

Процеси мовної (діалектної) диференціації і інтеграції здійснюються у вигляді контактів. Згадані вище два типи діалектних розрізень - фронтальні й афронтальні становлять вияви двох-типів мовних (діалектних) контактів: 1) фронтальних і 2) афронтальних. Фронтальні діалектні контакти спостерігаються між діалектами зі стабільними ареалами, ізоглоси котрих збігаються у вигляді окремих пасом. Афронтальні діалектні контакти виступають при змішуванні елементів різних діалектів, їх ізоглоси розсіпаються, перехрещуються і накладаються. Внаслідок фронтальних діалектних формуються перехідні говірки між діалектами і мовами. Як приклад фронтальних діалектних контактів можна навести контакти між північними (поліськими) і південними говорами української мови⁴. Виразним прикладом міжмовних фронтальних контактів на діалектисму рівні становить суміжність говірок російської і української мов⁵. Внаслідок афронтальних діалектних контактів утворюються нові діалектні одиниці, здійснюється діалектна інтеграція і виникають нові діалектні (мовні) елементи. Наприклад, внаслідок афронтальних діалектних контактів елементів північних і південно-західних говорів української мови витворився мовний тип 11 діалектних формувань⁶. Афронтальні контакти на території між пі-

⁴ Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, Київ 1966, с. 138-140.

⁵ Тамже, с. 239-240, 258-259.

⁶ Тамже, с. 239-246.

внічноросійськими і південноросійськими діалектами сприяли визначенню середньоросійських говорів⁷.

Важливим аспектом діалектологічного дослідження виступає структурування моделей діалектних елементів і їх мікросистем — складників діалектного простору мови і відповідно в лінгвогеографічному дослідженні — структурування моделі її ареального простору. Моделі діалектних елементів структуруються у вигляді ієрархічної поєднаності їх ДР. В аспекті ЛГ моделі діалектних елементів структуруються у вигляді географічної проекції на карту ареалів їх парадигматичних і синтагматичних видів. Моделі діалектних мікросистем структуруються у вигляді ієрархічної поєднаності їх складників — діалектних елементів. В аспекті ЛГ ареали діалектних мікросистем структуруються географічною проекцією на карту шляхом накладання ареалів їх елементів залежно від їх ієрархічності. На основі лінгвогеографічного картографування встановлюються типи ареалів діалектних елементів і діалектних мікросистем.

Дуже важливий аспект діалектологічного дослідження становить визначення діалектних формувань мови, одиниць її діалектного поділу і моделі її діалектного простору. Модель діалектного простору мови являє собою конструкт вичислення конфігуративної ієрархії її діалектних формувань в ареальних взаємозв'язках їх компонентності по вертикалях ієрархічності й по горизонталях паралельності компонування. Моделями діалектного простору мови відображаються центральні, околичні (маргінальні), інтерферентні діалектні формування⁸. В аспекті ЛГ діалектний простір мови конструється як модель географічної проекції на карту ареалів діалектних формувань у двох вимірах: 1) вертикальному (накладанням ареалів) і 2) горизонтальному (площинному поєднанні ареалів).

Між близькоспорідненими мовами часто виникають особливі діалектні одиниці — міжмовні діалектні зони. Між м о в н а ді а л е к т н а з о н а становить структурну поєднаність мовних (діалектних) елементів різних рівнів сусідніх мов, що ієрархічно вищі за ті діалектні утворення, які є на її території. Наприклад, на півдні ареалів псковських говорів російської мови і на півночі

⁷ К. Ф. Захарова, В. Г. Орлова, Диалектное членение русского языка, Москва 1970; Ф. Т. Жилко, Моделирование группировок диалектных единиц восточнославянских языков, "Slavia" XLIX, 1980, с. 200-207.

⁸ Т. В. Назарова, Интерферентные ареалы как объект исторической диалектологии — Праці XIII республіканської діалектологічної наради, Київ 1970.

ареалів білоруської мови сформувалась окрема російсько-північнобілоруська діалектна зона⁹. Тож саме на півдні ареалів білоруської мови (на території східного басейну р. Прип'яті) і на півночі ареалів північної (поліської) діалектної групи української мови витворилась білорусько-північноукраїнська діалектна зона¹⁰. Тільки частково міжмовні діалектні зони відображаються моделями діалектного простору мови і моделями географічної проекції на карту її ареального простору. Більш виразно міжмовні діалектні зони відображаються на моделях сусідніх мов і на моделях географічної проекції на карту їх ареального простору. Крім міжмовних діалектних зон, між мовами можуть формуватись і більш складніші діалектні єдності - міжмовні діалектні регіони. М і ж м о в н и й д і а л е к т н и й р е г і о н становить поєднаність мовних (діалектних) елементів як певну системну цілість на території, спільній для обох (кількох) сусідніх мов¹¹. Для прикладу пошлюсь на міжмовний діалектний регіон, що характеризується звуками *h*, *γ*, ареали яких виявляються на півдні території російської мови і на всій території білоруської, української, словацької, чеської і серболужицьких мов.

Як відзначалось вище, ДР=структура парадигматичного виду діалектного елемента виявляє ієрархічну побудову. Ієрархічність ДР=структури діалектного елемента вичислюється по вертикалі його моделі. Точкою відрахунку вчислення диференціальних рис ДР=структури окремого діалектного елемента виступає ДР, найбільш поширена серед ДР - його складників, яка визначається як гіпер=ДР. Завершується вчислення складу ДР по вертикалі моделі діалектного елемента встановленням його доміантної ДР, про сутність якої була вже мова. Між гіпер=ДР і доміантною ДР структури парадигматичного виду діалектного елемента можуть виявлятись гіпо=ДР, котрі функціонують як гіпер=ДР субмікросистем у складі структури окремої мікросистеми.

У діахронічному плані дослідження об'єктів діалектології і ЛГ є тех співвідносно додатні аспекти. Об'єктом описової діалекто-

⁹ Лінгвістичная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак, рэд. Р. І. Аванесав, К. К. Атраховіч, Ю. Ф. Мацкевіч, Мінск 1969, карта 74.

¹⁰ Дыялекталогічны атлас беларускай мовы, рэд. Р. І. Аванесав, К. К. Крапіва, Ю. Ф. Мацкевіч, Мінск 1963, карти 1, 2, 8, 9, 12, 14, 23 та ін. Лінгвістичная геаграфія..., карти 8, 11, 14, 26-29.

¹¹ Ф. Т. Ж и л к о, Моделирование группировок...

логії й описової ЛГ виступають розгорнені у просторі вияви діахронічних процесів, які становлять об'єкт дослідження діахронічної діалектології і діахронічної лінгвістичної географії¹².

Діахронічні перетворення діалектних елементів і їх мікросистем вияляються змінами їх ДР-структур, зникненням домінантних рис і постанням нових домінантних рис, а також зникненням і появою гіпер-ДР у структурах мікросистем. Коли окрема синтагматична риса діалектного елемента (яого синтагматичного виду) набуває незалежності від позиційних умов компонентної сполучуваності, тоді вона перетворюється в ДР і визначається як домінантна ДР нового діалектного елемента. У такий спосіб здійснюється зникнення і постання діалектних, як і взагалі мовних елементів, тобто їх трансформація. Коли ж трансформація синтагматичної риси відбувається тільки в частині синтагматичних видів діалектного елемента, а частина їх залишається синтагматичними видами даного елемента, який у такий спосіб зберігається як парадигматична сутність, тоді як частина синтагматичних видів, де відбулось перетворення синтагматичної риси в ДР, виявляються вже сутністю нового діалектного елемента. Таким чином, виникає розщеплення, дивергенція діалектних елементів. Коли ж синтагматичні види одного діалектного елемента зливаються з синтагматичними видами другого діалектного елемента, то відбувається їх з'єднання, конвергенція. Під час конвергенції зливаються синтагматичні види того діалектного елемента з синтагматичними видами другого елемента, в якого домінантна ДР перетворюється в синтагматичну рису.

Дивергентні й конвергентні процеси перетворення діалектних елементів моделюються у формі парадигматичних діахронічних ліній, які називають також типологічним деревом¹³. Парадигматичні діахронічні лінії моделюються у формі ланцюга перетворень парадигматичних видів діалектних елементів. Парадигматичні діахронічні перетворення відбуваються на основі діахронічних змін та перетворень синтагматичних видів діалектних елементів. Синтагматичні діахронічні зміни та перетворення становлять ланцюг повільних і поступових відмін, які моделюються у вигляді синтагматичних діахро-

¹² А. В. Д е с н и ц к а я, К вопросу о предмете и методах ареальной лингвистики, [в:] Ареальные исследования в языкознании и этнографии, Ленинград 1977, с. 22-29.

¹³ В. Н. Ч е к м а н, Исследования по исторической фонетике праславянского языка, Минск 1979, с. 33-34.

нічних ліній, що перетинаються парадигматичними діахронічними лініями у точках утворення нових ДР діалектних елементів. Наприклад, на основі даних української і білоруської мов моделюється діахронічна парадигматична лінія процесу перетворення \bar{o} , \bar{a} в i , яка виявляється синтагматичною діахронічною лінією поступових звукових змін і перетворень¹⁴. Парадигматичні і синтагматичні діахронічні лінії моделюються у вигляді прямих з боковими лініями і лініями, що перетинаються. У точках перетинання діахронічних синтагматичних ліній парадигматичними діахронічними лініями символізуються парадигматичні перетворення. Це вихідні точки моделювання парадигматичних дивергентних і конвергентних діахронічних процесів. Парадигматичні перетворення діалектних елементів виявляються як стрибки, тобто утворення нових ДР і нових елементів і зникнення старих елементів. Стрибки перетворень діалектних елементів внаслідок змін і постання нових ДР виявляються як стрибки змін ДР=структур мікросистем і їх субмікросистем. Тоді як синтагматичні зміни діалектних елементів, тобто їх синтагматичних видів виявляються поступово в координатах часу й простору.

Діахронічна лінгвістична географія об'єктами дослідження має зміни й перетворення ареалів парадигматичних і синтагматичних видів діалектних елементів, зміни конфігурацій ареалів мікросистем і їх складників шляхом реконструкції, узагальнень давніших їх ареалів, а також їх діахронічних модифікацій. Синхронно виявлені й визначені ареали синтагматичних видів діалектних елементів становлять розгорнені в просторі діахронічних змін синтагматичних і парадигматичних видів сучасних і вже зниклих діалектних елементів, особливо цінних для реконструкції послідовних трансформацій мікросистем¹⁵.

Діахронічні зміни й перетворення одиниць діалектного поділу мови теж моделюються у вигляді окремих діахронічних ліній. Моделі поєднання діахронічних змін і перетворень одиниць діалектного поділу мови відображає її діахронічний простір. Модель діахронічного простору діалектного

¹⁴ Ф. Т. Жилко, Нариси з Діалектології..., с. 44-51; Нариси па беларускай дыялекталогіі, рэд. Р. І. Аванесаа, Мінск 1964, с. 37-38.

¹⁵ С. В. Бромлей, Русский диалектологический атлас как источник изучения русского языка, [в:] Диалектология и лингвистическая география русского языка, Москва 1981, с. 6.

п о д і л у м о в и становить ієрархію окремих діалектних одиниць різних рівнів її структури. У центрі цієї моделі зображаються діахронічні лінії рівня основних одиниць діалектного поділу мови. Кожна з діалектних одиниць основного рівня діалектного поділу мови становить точку відрахунку моделювання вичислення діалектних одиниць, діахронічно наступних, які зображаються окремими діахронічними лініями. Перетинання діахронічних ліній одиниць діалектного поділу мови в географічній проєкції на карту відображають як їх злиття, так і розщеплення і формування нових діалектних утворень.

У діахронічному плані ЛГ створюються моделі змін ареалів одиниць діалектного поділу мови і різного рівня їх поєднань. Ці моделі структуруються засобами накладання ареалів у їх діахронічній послідовності.

Модель ареалів діахронічного простору мови її діалектного поділу структурується накладанням сполучень їх у географічній проєкції на карту всієї території даної мови відповідно до діахронічної послідовності.

Діахронічний аспект ЛГ виявляє зміни в взаємодії ареалів діалектних елементів, їх мікросистем і одиниць діалектного поділу мови, дає можливість реконструювати ареали зниклих діалектних одиниць і досліджувати процеси їх формування, а також зміни і формування ареалів мови народу в діахронічній послідовності.

Uniwersytet w Kijowie
ZSRR

Fedot Trofimovič Žilko

NIEKTÓRE ASPEKTY DIALEKTOLOGII I GEOGRAFII LINGWISTYCZNEJ

Autor zajmuje się porównaniem dialektologii oraz geografii lingwistycznej i określa podstawowe pojęcia tych gałęzi językoznawstwa: element dialektalny i terytorialny, obszar elementu dialektalnego, obszar językowy, lokalny (dialektalny) mikrosystem oraz jednostkę jego terytorialnego podziału.

Każdy element językowy i dialektalny zostaje wydzielony w aspekcie para-

dygmatycznym i syntagmatycznym jako typ stosunków między odnośnymi elementami, Odpowiednio do typów jednostek dialektalnych zostały wydzielone różnice paradygmatyczne i syntagmatyczne.

Artykuł przynosi sformułowanie modeli elementów dialektalnych, mikrosystemów obszaru dialektalnego oraz modeli ich rozprzestrzenienia na płaszczyźnie synchronicznej i diachronicznej. Modele elementów dialektalnych w aspekcie paradygmatycznym zostały wydzielone w oparciu o hierarchię struktur ich cech dyferencyjnych. Model elementów dialektalnych (cech dyferencyjnych ich struktury) stanowi odbicie hierarchii cech dyferencyjnych struktury mikrosystemów, do których one należą.

Rozwój elementów dialektalnych przejawia się w diachronii jako zmiana ich cech dyferencyjnych, jako transformacja cech syntagmatycznych w cechy dyferencyjne i odwrotnie. Rozwój ten został obrazowo przedstawiony jako przecinające się bądź rozchodzące linie diachroniczne: punkty przecięcia i rozchodzenia się tych linii stanowią ilustracje procesów konwergentnych i dywergentnych.

W celu przedstawienia obszaru zanikających i tworzących się zjawisk dialektalnych oraz zmian w dialektalnym podziale języka jednostki podziału dialektalnego są podobnie modelowane jako linie diachroniczne i jako nawarstwianie się obszarów zmian, na których one występują w kolejności diachronicznej.